

ЛІНГВОДИДАКТИКА

УДК 811. 161. 2

Е. Я. ПАЛИХАТА

ЗБАГАЧЕННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ ОДИНИЦЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З АНТОНІМІЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ

Охарактеризовано шляхи збагачення діалогічного мовлення студентів у процесі вивчення фразеологізмів української мови з антонімічною семантикою. Запропоновано питання для обговорення узагальнення і систематизації знань студентів про лексику і фразеологію, про відображення антонімічних явищ у фразеологічних одиницях української мови. Розроблено тренувальні вправи для застосування фразеологізмів з антонімічною семантикою в діалогічних конструкціях: діалогічних репліках, діалогічних єдностях, діалогічних текстах.

Ключові слова: діалогічне мовлення, фразеологія, антонімія, фразеологічні одиниці, закономірності, методи, прийоми навчання, система вправ.

Э. Я. ПАЛЫХАТА

ОБОГАЩЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА С АНТОНИМИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКОЙ

Охарактеризованы пути обогащения диалогической речи студентов в процессе изучения фразеологизмов украинского языка с антонимической семантикой. Предложены вопросы для обсуждения обобщения и систематизации знаний студентов о лексике, фразеологии, об отражении антонимических явлений во фразеологических единицах украинского языка. Разработаны тренировочные упражнения для использования фразеологизмов с антонимической семантикой в диалогических конструкциях: диалогических репликах, диалогических единствах, диалогических текстах.

Ключевые слова: диалогическая речь, фразеология, антонимия, фразеологические единицы, закономерности, методы, приёмы обучения, система упражнений.

E. YA. PALYKHATA

ENRICHMENT OF THE DIALOGUE SPEECH OF THE STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE UKRAINIAN PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTONYMIC SEMANTICS

The article describes the ways of the students' dialogue speech enrichment in the process of learning Ukrainian phraseological units with antonymic semantics. It also suggests issues for debate, generalization and systematization of the students' knowledge of vocabulary and phraseology as well as the representation of antonymic phenomena in the phraseological units of the Ukrainian language. Practical exercises have been designed; they are aimed at the use of the phraseological units with an antonymic semantics in dialogue structures – in dialogue retorts, dialogue unities and dialogue texts.

Key words: dialogue speech, phraseology, antonymy, phraseological units, methods, techniques, system of exercises.

Проблема збагачення усного мовлення фразеологічними одиницями неодноразово була предметом наукового дослідження лінгвістів, психологів, лінгводидактів. Загальнослов'янську фразеологію широко представили у своїх дослідженнях О. О. Потебня [11], В. М. Мокієнко [9], М. Т. Демський [3], Л. Г. Скрипник [13], ін. Детально вивчена східнослов'янська фразеологія,

яка відображена передусім у працях В. І. Виноградова [2], Ф. П. Медведєва [7], М. М. Шанського, В. І. Зіміна та О. В. Філіппова [17] та ін. Виразно представлений методичний аспект української фразеології у дослідженнях В. Д. Ужченка [14], Л. П. Кожуховської [5] та інших науковців.

Відзначимо, що студенти використовують українські фразеологічні одиниці в діалогічному мовленні дуже рідко. Основними причинами цього є:

1) згідно з вимогами програми з української мови для середньої загальноосвітньої школи робота над вивченням фразеології окреслюється двома-трьома уроками в п'ятому класі та одним-двома уроками у старших класах. Така незначна кількість уроків не дає можливості детальніше опрацювати шкільний курс фразеології, що негативно позначається на мовленнєвій практиці студентів;

2) учні, передусім шкіл у сільській місцевості, переважно не працюють з фразеологічними словниками і не вміють ними послуговуватися для збагачення мовленнєвого запасу, що також негативно відобразилося на їхньому загальному мовленнєвому розвитку;

3) деякі студенти знають незначну кількість фразеологізмів, але не наважуються послуговуватися ними, оскільки не впевнені у правильності його точного значення чи сумніваються у їх приналежності до літературного мовлення.

Актуальність дослідження зумовлена потребою в умовах сьогодення підвищувати ефективність навчально-виховного процесу на лекційних і практичних заняттях з української мови за професійним спрямуванням, відшукувати вагомі засоби педагогічного впливу на особистість студента для систематичного збагачення й удосконалення їх діалогічного мовлення антонімічними українськими фразеологізмами, формувати культуру мовленнєвого спілкування, оскільки «природа фразеологічної антонімії до сьогодні залишається малодослідженою» [4, с. 3].

Одним із показників мовленнєвої культури є багатство мовлення, а також його різноманітність. Ці ознаки не є абсолютними синонімами, оскільки різноманітність розуміється як сповнений багатства, неоднорідний за змістом, формою, багатогранний. Учені вважають, що різноманітність і багатство мовлення пов'язані зі словесно-понятійними і структурно-організаційними ресурсами мови.

Відзначимо, що багатство мовлення досягається семантично і стилістично відмінними чи однозначними одиницями, які відрізняються словотворчими або граматичними ознаками, тобто не повторюються, тоді як різноманітність – це вираження однієї і тієї ж думки, одного й того ж граматичного значення різними способами і засобами. Незважаючи на це, багатство і різноманітність діалогічного мовлення ідуть поруч і досягти їх можна, якщо:

1) засвоїти як активний запас якомога більшу частину загальнонародного словника літературної мови – лексем і фразеологізмів;

2) виробити навички вмілого, творчого, стилістично обґрунтованого використання різноманітних структур стійких словосполучень і речень;

3) оволодіти такою кількістю типових інтонацій у процесі застосування фразеологічних одиниць, за допомогою яких можна видозмінювати діалогічне мовлення;

4) постійно прагнути до активізації власного мислення у тісному взаємозв'язку з мовленням;

5) упродовж усієї практичної діяльності систематично і наполегливо працювати над активізацією нових засобів мови;

6) вважати одноманітне мовлення неестетичним, а бідне – неетичним щодо співрозмовника.

Джерелами багатства та різноманітності діалогічного мовлення є: лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні, стилістичні ресурси мови, що склалися мовною практикою всіх попередніх поколінь – носіїв цієї мови, збагаченню мовлення яких активно сприяє розвиток суспільства. І чим рідше в певному тексті (мовленнєвому просторі) повторюються одні й ті ж знаки, комбінації знаків, тим мовлення багатше. Лексичне і фразеологічне багатство мовлення формується не лише за словниками. Якими б багатими вони не були, все ж не цілком охоплюють мову народу, всіх його етнічних і соціальних груп. Треба також врахувати, що в своєму розвитку мова випереджає словник. Лексичне і фразеологічне багатство діалогічного мовлення твориться синонімічними рядами: чим повніший синонімічний ряд, тим більша можливість відбору відповідно до змісту й мети говоріння.

Важливо, щоб мовець володів не тільки синонімічними ресурсами фразеології, а також антонімічними її запасами, передусім тими, що представляють опозицію.

Мета статті – запропонувати шляхи збагачення діалогічного мовлення студентів вищих навчальних закладів на заняттях української мови за професійним спрямуванням фразеологічними одиницями цієї мови з антонімічною семантикою.

Для досягнення визначеної мети публікації потрібно вирішувати такі взаємозалежні завдання:

1) узагальнити і систематизувати знання студентів про лексику (зокрема антоніми) і фразеологію (фразеологічні одиниці), поглибити теоретичний матеріал про відображення опозиційних явищ у фразеологічних одиницях української мови;

2) ознайомити студентів із фразеологічним словником і словником фразеологічних антонімів, їх будовою, методами і можливостями використання;

3) розробити систему вправ для закріплення вивченого про застосування в діалогічному мовленні фразеологізмів з антонімічною семантикою.

Ознайомленню студентів з антонімічною фразеологією передусе повторення, узагальнення, систематизація, і таким чином, поглиблення знань про лексику, зокрема антоніми. Цей процес відбувається на етапі актуалізації опорних знань за допомогою методу бесіди і підготовчої вправи, «основна дидактична мета яких – забезпечити пізнавальну і психологічну підготовку до сприймання нового матеріалу» [10, с. 48], зацікавити студентів, «актуалізувати в них чуттєвий і практичний досвід, який має стати опорою свідомого засвоєння програмового матеріалу» [10, с. 51].

Узагальнення та систематизація вивченого матеріалу з теми «Лексико-фразеологічні норми. Лексикографія» пропонується проводити за допомогою питань, призначених для обговорення, серед яких, крім лексичних і лексикографічних, є питання про фразеологічні норми: особливості вживання синонімів, омонімів, антонімів; кліше, мовні штампи; фразеологізми; професійна фразеологія; українська лексикографія.

Науково-методична новизна практичного заняття полягає в урахуванні лексико-фразеологічних знань студентів для ознайомлення їх з антонімічними фразеологізмами.

У процесі обговорення запропонованих питань студенти використовують презентації за допомогою мультимедіа-проектора, в яких пропонуються дефініції, наводяться приклади, демонструються статті лексикографічних джерел. Одне питання готують два-три студенти, один з яких подає відомості, а інший (чи інші) – активно доповнює (доповнюють) відповідь першого.

Кожна розвинена мова має у своєму складі значну кількість стійких словосполучень – фразеологізмів, що вживаються носіями мови завжди у звичному, усталеному оформленні. Саме вони передають дух і нев'янучу красу мови, яку витворив народ протягом віків для потреб спілкування в усній і писемній формах. Мета фразеологічного словника – відобразити запаси фразеологізмів сучасної української літературної мови і подати їх детальну лексикографічну характеристику, тобто визначити форму фразеологізму, розкрити та розтлумачити його значення, показати реальне функціонування фразеологічних одиниць.

Крім презентації, на практичному занятті використовуються енциклопедії, усі види словників, серед яких – фразеологічний словник і словник фразеологічних антонімів. На занятті студенти ознайомлюються з будовою фразеологічного словника, структурою словникової статті, словником основних умовних скорочень тощо. Крім цього, вони вникають у значення фразеологічних одиниць української мови, що розміщені у фразеологічному словнику, вводять їх у складені ними речення, тексти тощо.

Цікавою для студентів є фразеологічна опозиція «фразеологізм – фразеологізм», яка виникає на основі контрастної семантики. Під фразеологічною антонімією «слід розуміти фразеологічну опозицію, що передбачає контрастне протиставлення семантики і відзначається єдністю смислової, логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю компонентного складу» [4, с. 4]. Завдання «Словника фразеологічних антонімів української мови» полягає в тому, щоб подати лексикографічну характеристику власне фразеологічної антонімії, яка охоплює структурно як однотипні, так і різнотипні конструкції, що диференціюються протилежною семантикою і є знаками однієї логічної сутності [4, с. 7]. Ознайомлення зі словником фразеологічних антонімів відбувається так: один зі студентів готує повідомлення

про будову словника фразеологічних антонімів, який включає у свою структуру: 1) порядковий номер кожної словникової статті, 2) назви фразеологічної статті (фразеологічні антоніми), 3) тлумачення кожного фразеологічного антоніма, 4) синонім чи синоніми (за наявності) кожного із фразеологічних антонімів, 5) ілюстрації, які засвідчують опозицію фразеологізмів і те, що вони є знаками однієї логічної сутності.

Закріплення вивченого матеріалу про антонімічну фразеологію відбувається за допомогою системи вправ.

Для методики викладання української мови загалом, а також для формування діалогічного мовлення з використанням антонімічних фразеологізмів, велике значення має розуміння важливості визначення найраціональнішої системи вправ. «Система» в перекладі з грецької означає «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Системою є окремі предмети або явища реальної дійсності, мислення і пізнання, які складаються з реально виділених частин, об'єднаних в єдине ціле» [15, с. 626]. Найважливіші риси будь-якої системи – розчленованість і цілісність. Зміст системи становить сукупність якісно визначених елементів та закономірних зв'язків між ними, що є формою або структурою системи. Цими елементами у шкільному курсі української мови є вправи.

Вправа розглядається як «планомірно організоване повторне виконання дії (розумової або практичної) з метою її засвоєння» [12, с. 272]. Вправа лежить в основі набування тих чи інших навичок і вмінь. У різних умовах навчання вправа є або єдиною процедурою, в рамках якої здійснюються всі компоненти процесу навчання – виявлення змісту дії, її закріплення, узагальнення й систематизація, або однією з процедур разом з поясненням і заучуванням, які передують вправі й забезпечують першочергове виявлення змісту дії та її попереднє закріплення. Вправа в цьому випадку «забезпечує завершення виявлення й закріплення, а також узагальнення й автоматизації, що в підсумку призводить до повного оволодіння дією і перетворення її залежно від досягнутої міри автоматизації – в навичку або вміння. Вправа може здійснюватися зразу після пояснення, без попереднього заучування; при цьому закріплення повністю відбувається у процесі вправи» [15, с. 626].

Вправи з української мови – це «види навчальної діяльності учнів, що ставлять їх перед необхідністю багаторазового й варіативного застосування одержаних знань у різних зв'язках та умовах. Виконання вправ повністю ставить учнів в умови пошуку, вирішення проблем, завдань – інколи високої складності» [7, с. 217].

У методиці разом з терміном «вправа» із тим же значенням вживається термін «завдання». Це не випадково, бо «завдання, з одного боку, може входити у вправу як його складова частина, з іншого – завданням може вичерпуватися вправа» [16, с. 102]. У першому випадку після завдання йде мовний чи мовленнєвий матеріал: окремі слова, словосполучення, речення, репліки, зв'язне висловлювання тощо, в другому – завдання виконується без вербальних опор. Стосовно терміна «завдання», то його використання у значенні «вправа» базується на тому, що за своєю суттю вправа є матеріалізованим процесом розв'язання завдання [1].

Система вправ з розвитку мовлення «характеризується наявністю єдиної, головної ідеї захоплення усіх основних типів вправ, які формують уміння, послідовністю і перспективністю, поступовим підвищенням самостійності учнів» [7, с. 186].

Наша система вправ відповідає основним педагогічним принципам: систематичності і послідовності, наступності, активності, зв'язку теорії з практикою, навчання – з життям, навчання – з вихованням, тощо. До кожної розробленої нами вправи запропоновано завдання, подано зміст, а в окремих випадках зразки виконання, довідки й ін. Розроблені вправи розміщені з урахуванням складності завдань.

1. Відшукати антонімічні фразеологічні одиниці.

1 Черниш зморщився і, з зусиллям відірвавши очі від картини, суворо подивився на Блаженка (О. Гончар). 2. І лупить Чіпка свої очі в темну темноту (Панас Мирний). 3. Роман чує, як буйний гнів кидається йому в руки і голову, і, щоб відійти від гріха, швидко обертається і вилітає з нечистої, тісної од всякого добра кімнати (М. Стельмах). 4. Лежать вони десь отам порубані, в лантухах на дно річки пішли. І це все Ганна? Такого гріха не побоялася взяти на душу (О. Гончар). 5. Дивіться, скільки пошани має в селі голова Петрюк!.. А директор товариш Журяк!.. Але ж вони не відстають губу (В. Бабляк). 6. Невже так і треба шию перед боярами

гнути, хіба ми не люди (А. Хижняк). 7. І працювала ж, не розгинаючись, – бо п'ятеро ж у неї, і всім давай, і всім треба настачити – тому штанці, а найперше, щоб усім було що в рот уткнути (В. Речмедін). 8. Їй право, аж душа болить – так їсти хочеться. З самого ранку рісочки в роті не було (О. Сизоненко).

2. З'ясувати значення фразеологізмів, відшуканих у тексті попередньої вправи, за допомогою фразеологічного словника. Дібрати антонімічні фразеологізми.

3. З'ясувати значення сталих зворотів, назвати діалогічні ситуації, в яких їх можна використовувати. Дібрати антонімічні фразеологізми.

Молоко на губах не обсохло; баба з воза; через дорогу навприсядки; піднести гарбуза; в рот води набрати; ні риба, ні м'ясо; обливати брудом; без року тиждень; обдаровувати посмішкою; давати задній хід; замутити голову; не допускати на гарматний постріл.

4. Робота зі словником фразеологічних антонімів української мови. Дібрати фразеологізми з антонімічним значенням зі словом *дати/давати*, скласти, побудувати з ними діалогічні репліки

5. Відшукати антонімічні фразеологізми зі словами, що вказують на органи тіла людини (*голова, рука, нога* тощо). Наприклад: *рукою дістати – на краю світу*. Пояснити їх значення. Скласти діалогічні репліки.

6. Пояснити значення фразеологічної одиниці, замінити подані фразеологізми синонімічними. Записати до них антонімічні звороти.

Зразок: *стук-грюк аби з рук – погано робити; синонім – через пень колоду; антонім – очам любо-дорого дивитись.*

Вирости в очах; сізіфова робота; рука руку миє; розпускати язика; на безриб'ї і рак риба; утратити рівновагу; тримати камінь за пазухою; душу богові оддати, передати куті меду.

Скласти діалог зі студентом групи, використавши фразеологізми з виконаної вправи.

7. До поданих фразеологізмів дібрати антонімічні.

Жити як сир у маслі, умиватися сльозами, розбігтися в різні сторони, придержати язик за зубами, розуму не позичати, милити шию, хитрий лис, занепасти духом, повний гаманець, пускати сльози, кури не клюють, мухи не зачепить, із заячий хвіст.

Скласти діалоги, використавши парні антонімічні фразеологізми.

Фразеологізми для довідок:

Годувати злидні, сушити зуби, повести до вінця, розпустити язика, туман вісімнадцятий, співати дифірамби, свята наївність, тримати хвіст бубликом, голий як бубон, заходитися сміхом, кіт наплакав, пальця в рот не клади, як бджіл у вулику.

8. Створити монологічний (5-6 речень) і діалогічний (декілька діалогічних едностей) тексти, використовуючи антонімічну пару фразеологізмів: *наче на світ народився – мов у воду опущений (заморити черв'яка – набити черево).*

9. Замінити антонімічні фразеологізми словами-антонімами.

Мати за ніщо – підносити до небес, кури не клюють – кіт наплакав, попасти як пальцем у небо – потрапити просто в ціль, стає на дуби – стає як шовковий, комар носа не підточить – через пень-колоду, обливатися потом – справляти посиденьки, від горшка два вершка – через хату перехилився, намотати на вус – викинути з голови.

Скласти діалог, використавши подані фразеологізми.

10. Побудувати діалогічні і монологічні тексти, розкриваючи значення пар антонімічних фразеологізмів *відводити погляд, пасти очима*.

Відзначимо, що запропоновані вправи є зразковими для креативних викладачів, творчість яких займає перше і найважливіше місце у професійній педагогічній діяльності.

Отже, перед науковцями стоять важливі завдання:

1) створити словники-мінімуми фразеологізмів, які стануть у нагоді випускникам середніх шкіл при підготовці до зовнішнього незалежного тестування;

2) запропонувати словники-мінімуми фразеологічних антонімів української мови, що успішно можуть використовуватися учнями середніх загальноосвітніх шкіл і студентами ВНЗ на заняттях з української мови за професійним спрямуванням.

Виконане дослідження не претендує на остаточне вирішення піднятої проблеми, оскільки цілком актуальними у перспективі видаються напрями, які стосуються вивчення фразеологізмів у взаємозв'язку з розвитком усного і писемного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бим И. Л. Подход к проблеме упражнении с позиции иерархии целей и задач / И. Л. Бим // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 5. – С. 30–35.
2. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов. – А. А. Шахматов (1964 – 1920) : сборник статей и материалов / под ред. С. П. Обнорского. – М. – Л., 1947. – С. 339–364.
3. Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології/ М. Т. Демський // Мовознавство. –1984. №2. – С. 24 – 32.
4. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови. Видання четверте / Калашник В. С., Колоїз Ж. В. – К. : вид-во «Довіра», 2008. – 349 с.
5. Кожуховська Л. П. Синтаксичні функції фразеологізмів української мови сучасної української мови / Л. П. Кожуховська // Наукові записки. – 1999. – № 1-2. – С. 32– 36.
6. Львов М. Р. Методы развития речи учащихся // Русск. яз. в шк. – 1985. – №4. – С. 42-47.
7. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо? / Ф. П. Медведєв – Харків : Вища школа, 1982. – 232 с.
8. Михайлишин У. І. Відображення космогонічної картини світу у фразеологічних одиницях німецької мови. – автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 04 – «Германські мови» / У. І. Михайлишин. – Харків, 2010. – 23 с.
9. Мокиєнко В. М. Образы русской речи : Историко-этимологические очерки фразеологии / В. М. Мокиєнко. – СПб : Фолио-Пресс, 1999. – 464 с.
10. Онищук В. О. Дидактичні основи засвоєння учнями мовних навичок і вмінь / В. О. Онищук // УМЛШ. – 1971. – №3. – С. 48-53.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
12. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
13. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1983. – 280 с.
14. Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1990. – 175 с.
15. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К. : Українська Радянська Енциклопедія, 1986. – 796 с.
16. Фіцула М. М. Педагогіка М. М. Фіцула. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1997. – 192 с.
17. Шанский Н. М. Опыт этимологического словаря русской фразеологии / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – М. : Рус. яз. , 1987. – 239 с.